

Бельська Тетяна Валентинівна,
кандидат наук з державного управління,
доцент кафедри менеджменту і адміністрування,
Харківський національний університет міського господарства імені
О. М. Бекетова.

Бельская Татьяна Валентиновна,
кандидат наук по государственному
управлению, доцент кафедры мене-
джмента и администрирования, Харь-
ковский национальный университет
городского хозяйства имени А. Н. Бекетова.

Tetiana Valentinivna Bielska,
PhD in Public Administration, Lecturer of
Management and Administration Depart-
ment, Kharkiv National University of Mu-
nicipal named after A. N. Beketov.



ДЕРЖАВА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В КОНЦЕПТІ УНІВЕРСАЛЬНОГО ЕПОХАЛЬНОГО ЦИКЛУ

Анотація. У статті визначено, що держава та громадянське суспільство перебувають у діалектичній єдності; проаналізовано їх особливості становлення та розвитку. Вказано на циклічність відносин держави і громадянського суспільства, обґрунтовано, що цикл складається із чотирьох структурних елементів: революція, інволюція, коеволюція, еволюція. Визначено, що Антична історія (Давня Греція і Стародавній Рим), Середньовіччя, Відродження й Просвітництво, Модерн і Постмодерн складають цикли соціально-історичного розвитку.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, цикл, універсальний епохальний цикл, архетип.

ГОСУДАРСТВО И ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО В КОНЦЕПЦИИ УНИВЕРСАЛЬНОГО ЭПОХАЛЬНОГО ЦИКЛА

Аннотация. В статье определено, что государство и гражданское общество находятся в диалектическом единстве; проанализированы их особенно-

сти становлення і розвитку. Указано на цикличність відносин держави і громадянського суспільства, обґрунтовано, що цикл складається з чотирьох структурних елементів: революція, інволюція, коєволюція, еволюція. Визначено, що Антична історія (Давня Греція і Давній Рим), Середньовіччя, Відродження і Просвітництво, Модерн і Постмодерн складають цикли соціально-історичного розвитку.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, цикл, універсальний епохальний цикл, архетип.

STATE AND CIVIL SOCIETY IN THE CONCEPT OF UNIVERSAL EPOCHAL CYCLE

Abstract. The article stipulates that the state and civil society are in dialectical unity; analysis of the features of formation and development, shown in recurrence between the state and civil society, proved that the cycle consists of four structural elements: revolution, involution, co-evolution, evolution; determined that the ancient history (Ancient Greece and Ancient Rome), the Middle Ages, the Renaissance and the Enlightenment, Modern and Postmodern up cycles of social and historical development.

Keywords: civil society, state, cycle, universal epochal cycle archetype.

Постановка проблеми. Людська особистість змінюється разом із суспільством. Класична теорія суспільної еволюції, яка пояснювала розвиток суспільства як поступові зміни, аж до настання корінних, якісних перетворень, що призводять до стрибкоподібних різких змін, не зможе пояснити особливостей розвитку сучасного світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тому нині деякі вчені наполягають на тому, що соціальним подіям, у тому числі історичним процесам, властиві ритмічність або циклічність. “Цикл” (від давньогрецького “κύκλος” — коло, оточеність) — це сукупність соціальних процесів, що складає кругообіг протягом певного проміжку часу, де по-

слідовність подій супроводжується схожою послідовністю [8, с. 276].

Соціальні цикли пояснюють динаміку суспільних процесів під час перехідних суспільно-історичних етапів соціальних утворень. Прихильники цієї ідеї: Е. Афонін [1], І. Валерстайн [2], С. Малков [5; 6], А. Пентленд [15; 16], П. Сорокін [12], А. Тойнбі [13] та ін.

Формулювання цілей статті. Мета статті — визначити циклічність відносин держави і громадянського суспільства, проаналізувати їх особливості становлення та розвитку.

Виклад основного матеріалу. Учені по-різному уявляють цикли, однак слід відмітити спільне для циклічних підходів — вони ґрунтують-

ся на культурних особливостях окремих соціумів.

А. Тойнбі розуміє цикли в їх соціально-історичному сенсі як виникнення, становлення, розвиток і занепад цивілізації. О. Шпенглер поділяє історію розвитку замкнених культур на 1200-річні періоди: з циклами до-історії, власне історії та постісторії. П. Сорокін називає цикл винаходів (сходження, плато, спуск), цикл соціального процесу (копіювання, дослідження, опозиція, адаптація), цикл соціальних інститутів та організацій (виникнення, зростання, диференціація, дезінтеграція) й цикли в житті ідеології та ідей (це неможливо, в цьому щось є, це загальновідомо) [12].

І. Валерстайн уявляє світ у вигляді світ-систем і розуміє траєкторію прогресу як аналітичну змінну. Історичні системи можуть бути кращими й гіршими, а лінія тенденції розвитку може коливатися або бути невизначеною.

Серед науковців точиться нескінченна суперечка про те, в якому відношенні один до одного перебувають суспільство та держава, хто з них був чи, можливо, буде підкорятися іншому й хто уособлює більш високі моральні цінності. Без точного теоретичного доказу цього історики й учені-соціологи розглядають сучасні держави, перенесені гіпотетично назад у часі, як базисні соціальні цілісності, усередині яких відбувається соціальне життя. Ми живемо в державах, а в підґрунті кожної держави лежить суспільство. Держави мають історію, а отже, традиції. Вони змінюються або розвиваються, змінюють свій спосіб вироб-

ництва, урбанізуються, вирішують соціальні проблеми, процвітають або занепадають. Вони мають кордони, внутрішні та зовнішні фактори розвитку. Держави — це логічно незалежні цілісності [2].

С. Малков як математик, що працює в галузі гуманітарних проблем, виділив два типи соціальних структур: X-структуру (Схід) і Y-структуру (Захід). X-структура — це поєднання регульованої економіки, директивної централізованої системи управління та примату колективізму в соціально-психологічній сфері. Y-структура — це поєднання ліберальної економіки, адаптивної демократичної системи управління й примату індивідуалізму в соціально-психологічній сфері. Умови формування X-структури — брак ресурсів і сильні зовнішні загрози, Y-структури — безліч різноманітних ресурсів і слабкий зовнішній ворог. Чим вони відрізняються по суті? X-структура — це “об’єднання слабких навколо сильного”, а Y-структура — це “об’єднання слабких проти сильного” [11]. Цю різницю він доводить у багатьох своїх працях [5; 6, с. 158–161]. При цьому ці структури мають принципово протилежні системи досягнення стійкості: “Коли на Сході виникає криза, там кажуть: “Єдність суспільства порушилася, це погано. Треба сильніше згуртуватися навколо лідерів”. А в західному Y-суспільстві говорять прямо протилежне: “Конкуренції та демократії стало менше. Треба монополістів викоренити, дати населенню більше свободи”. Ці інструменти забезпечення стійкості добре працюють усередині X- та Y-систем” [11].

Західні вчені вбачають породження стійкості в механізмі відкритого доступу. Колишній радянський простір — це система обмеженого доступу, що задала рівень бідності, який ми маємо. Процес переходу до системи відкритого доступу має такий вигляд: еліти створюють для себе більш відкритий доступ до політичних та економічних організацій і таким чином дають стимул розширити доступ і для неелітного населення. Перехід, як наслідок, має дві стадії: 1) держава створює інституційні можливості для згуртування еліт; 2) члени домінуючої коаліції еліт знаходять свій інтерес у розширенні позаособистісних відносин та інституціоналізації відкритого доступу для всіх.

Ідею двох культурних цивілізацій Заходу та Сходу по-іншому розкриває В. Патраков [9]. Для розуміння сутності цивілізацій автор пропонує концепцію генокодів національних культур, побудовану на символіці старокитайської “Книги змін” і вимірювань національних культур нідерландського соціолога Г. Хофстеде [13]. На основі цієї концепції розглянуто значення “Книги змін” для осмислення взаємодії головних світових центрів (США, Бразилії, ЄС, Росії, Китаю, Японії) у процесі формування біполярного світу. В. Патраков робить висновок, що найсильніші суперечності існують між ян-геном (архетипом і цінностями) індивідуалізму та інь-геном (архетипом і цінностями) колективізму.

А. Пентленд переосмислює структуру суспільства крізь структуру його комунікацій. Як виявилось, соціальні мережі впливають на людей вчетверо сильніше, ніж традиційний

індивідуальний підхід, що використовується в маркетингу. А. Пентленд розповідає в журналі *Wired*: “Потік ідей — це поширення ідей за допомогою прикладу чи оповідання через соціальну мережу, яка може бути компанією, сім’єю або містом. Бути частиною цього потоку ідей дає змогу людям навчатися новій поведінки без небезпек і ризиків індивідуального експериментування, а також отримувати великі інтегровані моделі поведінки без того, щоб отримувати їх поступово за допомогою трудомісткого експериментування” [16].

На чаші терезів “індивідуальне або соціальне” А. Пентленд віддає перевагу соціальному. У своїй книзі [15, с. 69] він пише: “Підхід соціальної фізики до залучення кожного у взаємодію лежить у використанні стимулів соціальної мережі, а не індивідуальних ринкових ініціатив або в наданні додаткової інформації. Ми фокусуємося на зміні зв’язків між людьми, а не на тому, щоб змусити людей індивідуально змінити свою поведінку”.

Таким чином, людина, суспільство та різні цивілізації водночас перебувають під впливом багатьох циклів різної складності та ієрархії — від великих космічних до малих фізіологічних. Доречно висунути гіпотезу про те, що більші цикли, які належать до верхніх щаблів ієрархії, нібито підпорядковують собі розгортання менших за ритмом та періодичністю циклів. Водночас “збій” кількох циклів нижчих щаблів ієрархії, напевно, здатен порушити динаміку розгортання великих циклів [4].

Українські вчені Е. Афонін та А. Мартинов для моделювання соціального процесу вводять поняття “універсальний епохальний (соцієтальний) цикл”, який охоплює ко-еволюцію та революцію, еволюцію та інволюцію. Термін “соцієтальний” (societal) запроваджено Т. Парсонсом, який розглядає соцієтальне співтовариство як інтегративну підсистему суспільства, головна функція якої полягає в тому, щоб “визначати зобов’язання, що впливають з лояльності по відношенню до соцієтального колективу”, а найвища позиція в ієрархії лояльностей належить культурній легітимації нормативного порядку; інакше кажучи, це ядро великого суспільства, інтегроване як спільність на основі соціально схвалюваних цінностей і норм. У широкому сенсі під соцієтальною еволюцією розуміється розширений процес зміни або трансформації соціокультурних систем, під час якого подальші стадії або стани поступово розвиваються з попередніх. Таким чином, соціальна, культурна, економічна еволюція — лише окремі випадки більш загального явища [3, с. 83].

Глобальне суспільство — це єдине суспільство, економіка та культура якого займають усю Земну кулю, причому “єдине” аж ніяк не означає повністю інтегроване. Як зауважив один із перших сучасних теоретиків глобалізації Р. Робертсон, єдине суспільство або єдина культура може роздиратися конфліктами, а єдина економіка може бути полем нещадної конкуренції монополізованих груп [17, с. 25–31]. Уявлення про світ як “єдиний” означає наявність

співвіднесеності, універсальної системи координат, що дає змогу описувати навіть непримиренні й ворожі ідеології або групи в цих загальних межах. Зокрема, навіть фундаменталістські антизахідні течії змушені нехай негативно, але співвідносити себе із Заходом і капіталізмом, тобто, в термінах Р. Робертсона релятивізувати себе. Зрештою, така релятивізація, розташування всього світу “поруч” унеможливорює радикальний ізоляціонізм. Глобалізація в цій перспективі — це насамперед неможливість “не знати нічого іншого”, оскільки навіть практичне застосування найжорсткішого обмеження в єдиному світі вимагає його інтерпретації. М. Уотерс прямо визначає глобалізацію як “процес, в якому географічні обмеження, що накладаються на соціальні та культурні процеси, відступають, і це люди все більш усвідомлюють” [18, с. 3].

На зміну механізмам примусового панування, що зберігали свою ефективність протягом кількох тисячоліть, можна припустити, прийдуть нові форми сегментованих ієрархій, однак сама їх зростаюча (внаслідок збільшення щільності соціальних взаємозв’язків) множинність потребує складних і принципово нових, “гетерархічних” координаційних та управлінських рішень, які, у свою чергу, вимагатимуть легітимації нових інститутів [3, с. 107].

З огляду на теоретико-методологічний концепт “універсальний соціальний цикл”, який накладено на архетипну методологію, з того, що соціальним подіям, у тому числі історичним процесам, властиві ритмічність або циклічність, визна-

чено, що цикл складається із чотирьох структурних елементів: революція (стан розвитку, пов'язаний із народженням нового соціального суб'єкта "Ми") – інволюція (період розвитку, пов'язаний зі згортанням соціального простору, становленням і функціонуванням соціальних інституцій) – коеволюція (становлення соціального суб'єкта "Я") – еволюція (період розвитку, пов'язаний із розвитком соціальних інституцій). Антична історія (Давня Греція і Стародавній Рим), Середньовіччя, Відродження й Просвітництво, Модерн і Постмодерн складають цикли соціально-історичного розвитку.

Отже, кожний конкретний цикл, змінюючи один одного, утворює такі фази: революція – інволюція – коеволюція – еволюція – революція. При цьому революція є своєрідним підсумком і початком, вихідним пунктом соціетального розвитку цивілізації. На цьому етапі відбувається крах старої системи та здійснюється вибір нового шляху розвитку, спостерігається емоційно-мотиваційний сплеск, що виявляється у розширенні соціальної свободи, відході від старого соціального устрою. Нинішня перехідна епоха пов'язана з радикальною зміною соціетальних характеристик суспільства: свобода індивіда обмежується станом війни всіх проти всіх. Відбуваються хитання свободи від анархії до диктатури. У хаотичному стані перебуває й економіка, що є наслідком зміни суб'єктів власності. Революційний період змінюється нормативним періодом інволюції, пов'язаним із засвоєнням нових загальносистемних якостей. Пріоритетною тут стає

морально-етична складова розвитку. Держава на цьому етапі намагається зміцнити власні традиційні засади, а громадянське суспільство, навпаки, готується протиставити себе державі. Надійною психологічною основою стає емоційно-чуттєва поведінка людини, орієнтована на зовнішній контроль, що превалює над внутрішнім самоконтролем. Політична система функціонує за рахунок обмеження громадянських свобод і підтримується авторитарними методами або через формально-представницькі демократичні процедури.

Кризовий період коеволюції є перехідним від нормативного періоду інволюції до нормативного періоду еволюції. Коеволюція, по суті, є виявом колективістського начала, наслідком чого є реформована система нормативів, соціальних інститутів та відносин, що додатково відображають відповідні характеристики докризового періоду. Коеволюція створює передумови для гармонійного співіснування в майбутньому еволюційному періоді самодостатніх індивідів, які під тиском дедалі зростаючої інноваційної хвилі посилюють синтез порядку й хаосу, а отже і реальну загрозу стабільності. Ознакою революційного періоду стає вибух індивідуальної активності. Поступово порядок починає переважати над хаосом, політична система набуває ознак плюралістичності, коли вже остаточно знецінюється категорія суб'єкта "Ми" й посилюється суб'єкт "Я".

Для нормативного періоду еволюції характерним є розвиток загальних процесів, що супроводжується розгортанням соціальних процесів у

просторі й ускладненням соціальної структури та підвищенням інноваційної активності. Головною характеристикою періоду еволюції стає стабільність змін. Відбувається розкріпачення індивіда, посилюється компонент психологічної структури особистості, що надає суспільству ознак раціональності. У політичній сфері панують принципи свободи вибору й консенсусу під час ухвалення рішень. Поширеним гаслом стає теза про те, що “держава є сильною завдяки сильним громадянам”.

Нормативним періодам розвитку інволюції та еволюції притаманні єдність і стабільність структури. Не виникає невідповідності між окремими вимірами структур, груп, спільнот і суспільства та, відповідно, між нормативною структурою, ідеальною структурою, інтерактивною структурою й структурою інтересів. Для перехідних етапів революції та коеволюції характерна суперечність між нормативним виміром та виміром інтересів. На фазі коеволюції відбуваються зміни, яким властива трансформація всередині певної системи, а змінам революційного типу притаманна радикальна зміна самої системи.

Нормативними періодами універсального епохального циклу є інволюція та еволюція. Інволюції притаманний процес соціалізації, еволюції — соціальний контроль. У стані інволюції панують соціальна злагода й влада законів; люди готові жертвувати своїм добробутом в ім'я сім'ї або країни.

Для інволюційного стану соціуму характерним є становище, коли буття визначає свідомість. Суспіль-

ні правила та норми резонують із спільними віруваннями. В еволюційній фазі розвитку, навпаки, свідомість детермінує та формує буття. Переважають персональні інтереси та пристрасті. В інволюційному стані розвитку соціальне визначає індивідуальні психологічні особливості, а в еволюційному стані, навпаки, індивідуальні психологічні особливості детермінують соціальні процеси, явища й інститути. Зміна етапів розвитку громадянського суспільства, динаміка суспільних процесів і роль держави та громадянського суспільства під час перехідних суспільно-історичних етапів соціальних утворень розглядається в цій роботі за допомогою теоретико-методологічного концепту “універсальний епохальний цикл” (див. таблицю).

Якщо у період модерну громадянськість бачилася у відносинах громадян із державою на вертикальному рівні, і вважалося, що вона не впливає на структуру та зміст відносин на горизонтальному рівні, тобто між людьми, то у період постмодерну розгляд громадянськості тільки через ставлення до держави крізь призму співвідношення особистих — громадських — державних інтересів збіднює зміст цього поняття. Слід зауважити, що про “всесвітній громадянський стан” писав ще І. Кант. Розвиваючи його думку через століття, Х. Булл ввів у обіг поняття “глобальне громадянське суспільство”. “Це громадянське суспільство є глобальним не лише тому, що воно виткане зі зв'язків, які перетинають національні кордони, що проходять через глобальний позатериторіальний простір (у тому числі віртуаль-

ний — Інтернет), а й тому, що серед людської спільноти, серед людей, які його складають, набирає силу глобальне громадянське мислення і загальні родові — людиномірні механізми саморефлексії та саморегуляції поведінки: людиноцентричний принцип; коеволюційний принцип; принцип когерентності; саморефлексія (діалог зі свободою та необхідністю, із самим собою); вищі моральні цінності: гідність, честь, громадська порядність, громадянськість тощо.

Громадянськість ґрунтується на синтезі соціальної зрілості особистості (світогляд, базова культура, концепція життя) та її духовності (вищі

життєві та громадянські цінності) [7]. Слід зазначити, що ще в 20-х рр. ХХ ст. Ф. Хайек помітив, що в суспільстві, де існує розподіл праці, відбувається і розподіл інформації (“розсіяне знання”), тобто соціальна зрілість буде різною, однак закладені архетипи — спільними.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок. Розвиток кожної людини в сучасному суспільстві постмодерну є унікальним, він триває протягом усього життя й отримав назву індивідуалізація. У своєму кінцевому вираженні індивідуалізація передбачає свідому реалізацію людиною своєї унікаль-

Держава і громадянське суспільство в концепті універсального епохального циклу

	I фаза	II фаза	III фаза	IV фаза
Універсальний епохальний цикл Афоніна–Мартінова	Революція (перехідний стан)	Інволюція (нормативний період)	Коеволюція (перехідний стан)	Еволюція (нормативний період)
	стан розвитку, пов’язаний із народженням нового соціального суб’єкта “Ми”, кардинальна зміна суспільних цінностей	період розвитку, пов’язаний зі згортанням соціального простору, становленням і функціонуванням соціальних інституцій	становлення соціального суб’єкта “Я”	період розвитку, пов’язаний із розвитком соціальних інституцій, характеризується стабільністю змін
Громадянське суспільство	емоційно-мотиваційний сплеск, розширення соціальної свободи	засвоєння соціумом нових загальносистемних якостей, він готується протиставити себе державі	інноваційний характер та вибух індивідуальної активності	панують свобода вибору й підвищення інноваційної активності
Держава	відхід від старого соціального устрою, поява нової еліти та якісно нової політичної системи	зміцнення традиційності, домінування авторитарних тенденцій у державному управлінні	порядок починає переважати над хаосом — “сильна” держава	консенсус під час ухвалення управлінських рішень, ускладнення соціальної структури

ної психічної реальності, повний розвиток і вираження всіх елементів особистості. Архетип самості стає центром особистості й урівноважує багато протилежних якостей, що входять до складу особистості. Завдяки цьому вивільняється енергія, необхідна для тривалого особистісного зростання.

Розвиток громадянського суспільства збігається в часі з активізацією державної політики, що свідчить про те, що держава та громадянське суспільство перебувають у діалектичній єдності, що є предметом подальших розвідок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Афонін Е. А.* Соціальні цикли: історико-соціологічний підхід / Е. А. Афонін, О. М. Бандурка, А. Ю. Мартинов. — Х.: Золота миля, 2008. — 504 с.
2. *Валерстайн И.* Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валерстайн; [пер. с англ. П. М. Кудюкина; под общ. ред. Б. Ю. Кагарлицкой]. — СПб: Унив. кн., 2001. — 416 с.
3. *Девятко И. Ф.* От теорий социетальной эволюции к анализу глобального общества: альтернативные интерпретации и перспективы синтеза / И. Ф. Девятко // Россия реформирующаяся. Ежегодник / отв. ред. М. К. Горшков. — М.: Ин-т социологии РАН, 2007. — Вып. 6. — С. 82–110.
4. *Концептуальні засади взаємодії політики й управління: навч. посіб.* / авт. кол.: Е. А. Афонін, Я. В. Бережний, О. Л. Валецький та ін.; за заг. ред. В. А. Ребкала, В. А. Шахова, В. В. Голубь, В. М. Козакова. — К.: НАДУ, 2010. — 300 с.
5. *Малков С. Ю.* Нелинейная динамика нелинейного мира [Электронный ресурс] / С. Ю. Малков. — Режим доступа: spkurdyumov.ru/economy/nelinejnaya-dinamika-nelinejnogo-mira
6. *Малков С. Ю.* Социальная самоорганизация и исторический процесс: возможности математического моделирования. — М.: Кн. дом “Либроком”, 2009. — 240 с.
7. *Маркин В. Н.* Громадянськість як професійна якість державного службовця [Електронний ресурс] / В. Н. Маркин. — Режим доступу: <http://psychlib.ru/mgppu/akm/A041-035.HTM>
8. *Новаченко Т. В.* Архетипова парадигма керівника в державному управлінні: монографія / Т. В. Новаченко; за наук. ред. Е. А. Афоніна; Нац. академія держ. управління при Президентіві України; Українське товариство сприяння соціальним інноваціям. — К.: Вид-во ПП Лисенко М. М., 2013. — 320 с.
9. *Патраков В. П.* Геополитика “Книги перемен”. Время Евразийского меридиана / В. П. Патраков. — М.; Берлин: Директ-Медиа, 2015. — 411 с.
10. *Почепцов Г. Г.* Алекс Пентленд о социальных сетях [Электронный ресурс] / Г. Г. Почепцов. — Режим доступа: http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/manipulation/aleks_pentlend_o_sotsialnykh_setyakh/
11. *Саттарова И.* Впереди десятилетие конфликтов: профессор Малков о “новой мировой войне” [Электронный ресурс] / И. Саттарова. — Режим доступа: www.aif.ru/politics/russia/42671
12. *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин; [общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Союмонов; пер. с англ.]. — М.: Политиздат, 1992. — 543 с.

13. *Тойнби А. Дж.* Постигание истории: сборник / А. Дж. Тойнби; [пер. с англ. Е. Д. Жаркова]. — М.: Рольф, 2001. — 640 с.
14. *Hofstede G.* Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context. Online Readings in Psychology and Culture [E-resource] / G. Hofstede. — Regime to access: <http://dx.doi.org/10.9707/2307-0919.1014>
15. *Pentland A.* Social physics. How good ideas spread — the lessons from a new science [E-resource] / A. Pentland. — New York: Penguin Press HC; 2014. — January 30. — Regime to access: <http://newbooksinbrief.com/2014/02/25/53-a-summary-of-social-physics-how-good-ideas-spread-the-lessons-from-a-new-science-by-alex-pentland/>
16. *Pentland A.* Why startups should steal ideas and hire weirdos [E-resource] / A. Pentland. — Режим доступа: www.wired.com/2014/02/ideas-flow
17. *Robertson R.* Globalization: Social Theory and Global Culture / R. Robertson. — London: Sage, 1992.
18. *Waters M.* Globalization [E-resource] / M. Waters. — London; New York: Psychology Press, 2001. — 247 с. — Regime to access: https://books.google.com.ua/books?id=wpNtbFfn9DMC&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false